

Д.В. КЛИНОВИЙ
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

РЕНТНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ СИСТЕМ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ СПРАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

Сучасне суспільство характеризується прискореними темпами розвитку, процес зміни суспільно-економічних і технологічних укладів, підходів до природокористування займає все менше часу й відбувається в історично дуже короткі строки. При цьому актуальним завданням є постійне забезпечення найбільш точної відповідності економічної системи держави певному етапу соціально-психологічного розвитку соціуму. Ігнорування економічних потреб суспільства, що розвивається, є все частіше причиною потужних соціально-економічних криз, еволюційних та революційних зрушень у розвитку держави. Системний зв'язок суспільно-ціннісних запитів в економічному розвитку з рівнями суспільної свідомості є предметом вивчення як науки про розвиток продуктивних сил, так і сучасного менеджменту й економічної (стратегічної та інтегральної) психології. Отже, він досліджується на стику наук і вимагає цілісних, системних підходів. Такий зв'язок припускає формування запитів на функціональні особливості й результативні характеристики економічних інститутів (елементів і сукупностей продуктивних сил) у надрах соціуму, у свідомості кожного індивіда. Колективні запити до економічної системи держави, що переважають у масовій свідомості, є завжди сформульованими з позицій певної системи суспільних цінностей і відповідної їй системи цілей. Вони реалізуються через політичні інститути влади й господарські важелі, які перебувають у розпорядженні виконавчих структур, а також через підприємницьку ініціативу в системі вільного ринку. Логічне припущення про те, що суспільний запит на певні якості економічної системи держави й вимоги суспільства, пропоновані в цьому контексті власне до державної системи як "польової структури" реалізації економічних процесів, є первинним у питанні державного розвитку й робить оцінку такого запиту актуальним завданням сучасної науки.

Концептуальний підхід до досліджуваного питання полягає в тому, що потреби формують систему цінностей особистості й суспільства, в якій ставляться відповідній цій системі цінностей цільові орієнтири розвитку. Накопичений потенціал матеріальних і нематеріальних (у т.ч. духовних) ресурсів індивідуума й суспільства згідно із поставленими цілями спрямовується й реалізується в інтенціях, що відповідають рівням і етапам розвитку, в яких і поставлені відповідні цілі. У цьому контексті рента як дохід, одержуваний у результаті використання будь-якого ресурсу в господарській

діяльності на різних соціобуттєвих рівнях, отримується, вилучається, розподіляється й використовується по-різному.

Метою цієї публікації є дослідження залежності рентно-економічних відносин від рівнів розвитку буття й свідомості в суспільно-економічних системах на різних стадіях. Предметом дослідження є рентно-економічні відносини, а об'єктом дослідження – соціум у цілому як соціальна й господарсько-економічна система.

Кожна людина, група або суспільство в цілому перебуває на певному етапі свого особистого й духовного розвитку. Залежно від цього цілі, яких людина або група досягають, ставлячи перед собою, відповідають тим рівням свідомості й буття, у контексті яких такі цілі ставляться. Так, для підприємця цілі охоплюють постачання матеріальними й фінансовими ресурсами власної фірми, одержання прибутку від бізнесу, забезпечення власного добробуту, родини, певною мірою турботу про місце свого проживання (місто, область), процвітання економіки власної держави в тому числі. У такому контексті можна виділити як мінімум чотири рівні цілепокладання – особистий, родинний, підприємства, регіону, держави тощо. Ні в якому разі жодна з них не є "гіршою" або "кращою" з погляду соціуму в цілому, але вони ставляться з різних рівнів буття, усвідомлених самою людиною.

Цілі ставить будь-яка людина, однак для правильного розуміння цілей необхідно, напевно, чітко знати, з яких рівнів вони формулюються. Цілі людини визначаються її цінностями, сформованими відповідно до певної системи потреб, в утворенні якої головну роль, як правило, відіграє оточення. Допомогти в оцінці рівня цінностей людини може теорія спіральної динаміки (СД) і "хвиль буття". Ідея такого підходу належить американському вченому, докторові Клеру Грейвзу, теорія сформульована в книгах К. Уїлбера, роботах Д. Бека, К. Кована (Коуена) і Н. Тодорович у 70–90-ті роки ХХ століття [1–4], отримала подальший розвиток у різних аспектах менеджменту, психології, фізики тощо в роботах таких закордонних учених, як Д. Бом, Р. Уїлсон, С. Волинський, Ф. Капра, Р. Шелдрейк, А. Мінделл, Р. Пенроуз, К. Прібрам. Вони на основі подібних підходів створили науку ноетику, що займається проблемами еволюції свідомості. Особливий інтерес у теорії сучасного менеджменту викликає ноетичний контекст в організаційній психології. В основі окремих теоретичних розробок ноетики, зокрема теорій інформаційного морфогенетичного поля, лежать наукові розробки П. Вейса та В.І. Вернадського, у першу чергу вчення про ноосферу. Маловідома на просторах СНД теорія спіральної динаміки (насамперед через непідготовленість пострадянського читача до сприйняття "нового мислення" в менеджменті, що спирається на багатий досвід роботи канадських, американських японських та інших східних компаній, які широко використовують новітні методики управління персоналом) в останні роки активно виходить на передній план як елемент технологій коучингу. Робота в парадигмі спіральної динаміки використовується також в окремих підходах до забезпечення особистісного й професійного зростання, стратегічному менеджменті й організаційній та економічній психології, конфліктології тощо.

Однак варто зазначити, що ім'я і внесок у теорію спіральної динаміки (далі СД) К. Грейвза абсолютно недооцінені на всьому пострадянському просторі, його роботи в перекладах російською, а тим більше українською мовою невідомі, а власне теорія СД у першу чергу популярна завдяки досить спрощеному викладу в роботах К. Уїлбера (насамперед у книзі "Інтегральна психологія: свідомість, дух, психологія, терапія") [1]. На Заході, однак, найбільш відомою роботою також є виклад теорій К. Грейвза у праці К. Кована та Н. Тодорович [2], складеної, втім, на основі оброблених ними справжніх робіт К. Грейвза [3]. Сутність методу спіральної динаміки полягає в тому, що в основу оцінки рівня буття й свідомості людини і суспільства покладені дослідження відповідних їм цінностей, сформованих щодо потреб, які виникають у системі "людина – продуктивні сили". Для оцінки рівня цінностей цієї системи використовується поняття "матриця цінностей". Людина або група перебуває при цьому в кожний момент часу в певному стані "самобуття", ідентифікуючи себе з певною цілісною системою цінностей, при цьому виявляючи з нею більш-менш цілісну, "холістичну" структуру. К. Грейвз, учень і соратник засновника сучасного менеджменту А. Маслоу, і його послідовники (у першу чергу Д. Бек і К. Кован (Коуен), а також К. Уїлбер зрозуміли й позначили ці рівні самобуття як матриці цінностей.

Згідно з їхніми поглядами, кожна матриця цінностей – це одночасно психологічна структура, система цінностей і стиль адаптації до зовнішнього середовища, які можуть виражатися безліччю способів – від світогляду до манери поводитися, конструювати навколишнє середовище, свій зовнішній вигляд і до форм організації економічної діяльності, природокористування, зокрема, й державного управління. У процесі розвитку кожна матриця на верхніх рівнях буття й свідомості формує холон, що перевершує й містить у собі своїх попередників – це розвиток, як розширення охоплення, не відкидає, але інтегрує попередні рівні в певну ієрархічну систему. На наш погляд, цікаво розглянути рівні спіральної динаміки, крім раніше досить глибоко досліджених (індивідуальні характеристики особистості, переважне середовище, у т.ч. соціальний і економічний, технологічний уклад, тип державного устрою й ін. [4] з погляду таких аспектів, як рентні й інші економічні механізми, використовувані для побудови економічних систем на кожному рівні.

К. Грейвз, Д. Бек, К. Кован і К. Уїлбер використовують різні назви й кольори (зорові метафори) для позначення різних рівнів буття, число яких досягає дев'яти. Назви рівнів і відповідних їм візуальних колірних метафор наводяться відповідно до викладу К. Уїлбера в роботах "Теорія загалу: інтегральне бачення для бізнесу, політики, науки і духовності" [4] та "Інтегральна психологія: Свідомість, Дух, Психологія, Терапія" [1, с. 40–45]. Перші шість рівнів розглядаються ними як "рівні існування", для яких характерно так зване мислення першого порядку (у т.ч. економічне). Потім відбувається "революційне зрушення" в індивідуальній і суспільній свідомості: з'являються рівні буття і мислення другого порядку з відповідною економічною еквівалентною. Відштовхуючись від опису дев'яти хвиль буття К. Грейвза,

можна простежити наступні соціально-економічні особливості кожного рівня в аспекті рентно-економічних відносин, що цікавить нас.

Бежевий колір – біовиживальний рівень. Для забезпечення й продовження життя формуються групи виживання. Основний і єдиний вид економічної ренти, одержуваний на цьому рівні – абсолютна рента від володіння природним ресурсом. Біовиживальний рівень буття й примітивне використання природних ресурсів (дешевих або відходів) спостерігається в основному на нижчих щаблях суспільної ієрархії в країнах, що розвиваються (пострадянські країни на початку 90-х років, балканські країни під час міжнаціональних конфліктів, Африка, Індія, окремі країни Близького Сходу, Азійсько-Тихоокеанського регіону тощо).

Пурпурний колір – кровно-племінний рівень. Життя особистості в соціумі організується відповідно до принципів кровного й племінного споріднення. На цьому рівні з'являється й активно використовується механізм диференціальної ренти (в основному першого типу, пов'язаного з якістю використовуваного ресурсу) нарівні з абсолютною. Кланово-племінна боротьба відбувається за володіння більшою кількістю кращого ресурсу. Нарівні із природним ресурсом на перший план виходить людський (на рівні рабської або близької до рабської, кабальної, малооплачуваної праці) і починає поступово виходить просторовий (регіональна рента). Спостерігається в багатьох країнах Азії, Африки, превалює в суспільних системах балканських держав, у багатьох пострадянських країнах на побутовому рівні.

Червоний колір – силовий рівень. Прояв окремої самості, відділеної від племені – могутньої, імпульсивної й героїчної припускає силові методи захоплення ресурсу. Серед видів економічної ренти, як і раніше, превалює абсолютна рента, але різко зростає роль монопольної ренти на ресурс – через необмежені права феодала або іншого абсолютного господаря на розпорядження ресурсом – як природним, так і людським капіталом. Роль диференціальної ренти проявляється подвійно: з однієї сторони, йде боротьба за оволодіння кращим ресурсом (диференціальна рента першого типу), з іншої – власник поступово стає зацікавлений в охороні й поліпшенні ресурсу, що створює передумови для розвитку диференціальної ренти другого типу. Найбільш успішні володарі стають власниками казкових багатств за рахунок формування регіональної ренти (Іспанія часів конкістадорів, нацистська Німеччина), однак настільки ж швидко ці багатства втрачають через недосконалість механізмів конвертації ресурсів.

Синій колір – системно-ієрархічний рівень. У житті є зміст, напрям і мета і все визначається всемогутнім "Порядком", що визначає закони "правильного" і "неправильного" поведіння, правила економічної гри. Найбільший інтерес цей рівень представляє з погляду використання всіх переваг економічної диференціальної ренти, що знаходить прояв у всіх видах ресурсів, застосовуваних для одержання доходу. На цьому рівні з'являються й розвиваються всі використовувані в сучасному світі види ренти – технологічна, інформаційна, фінансова, організаційно-управлінська, інноваційна рента й екологічна антирента. Особливу роль відіграє регіональна рента, що дає

можливість окремим країнам і регіонам домінувати великим регіональним і світовим лідерам, уміло використовуючи територіальні переваги (Римська, Британська імперія, США до Другої світової війни, Радянський Союз, пострадянська Росія, імператорська Японія, Бразилія, Індія, Китай кінця 90-х – початку 2000-х років).

Жовтогарячий колір – рівень "вільного ринку". Цей рівень орієнтований на особистий успіх і кар'єру, що в першу чергу в США та розвинених країнах Заходу розуміються насамперед як одержання матеріальних благ. Рівень характеризується найширшим розвитком усіх видів ренти й рентних механізмів до ступеня високої досконалості. На перший план в умовах глобалізації виходять фінансова й інтелектуальна рента, регіональна рента стає одним з факторів геополітики, однак при цьому втрачається багато в чому її первісний зміст як результат дії природно-ресурсних факторів. Роль регіонів як акумуляторів ренти визначається гео економічними чинниками, належністю до певного макрорегіону, на які ділиться вся система світового економічного простору. Провідною стає роль екологічної антиренти, екстенсивна експлуатація природних ресурсів заради досягнення стратегічної переваги призводить до швидкої деградації природного середовища. Жовтогарячі соціально-економічні системи, що сформувалися після Другої світової війни в США, Західній Європі, після падіння СРСР – у Східній Європі й частково на пострадянському просторі (Україна, Прибалтика, Грузія), внаслідок використання жорстких механізмів конкуренції і спроб повернення до використання переваг монопольної ренти, а також хижацької експлуатації природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища спричиняють поляризацію суспільства й деградацію суспільних і державних інститутів при видимих економічних успіхах. Наслідком "жовтогарячих" економічних процесів часто є "перегрів" економіки. Результатом останнього багато в чому і стала перманентна іпотечна та банківська криза в США останніх років, яка переросла 2008 року в глобальну рецесію світової економіки.

Зелений колір – екологічний рівень. Ідеали спільності, зв'язку між людьми, усвідомлення екологічних проблем, "мережеве" мислення створюють передумови для боротьби з монополізацією й абсолютизмом в економічних процесах, на перший план виступають нова екологічна й інтелектуальна рента, різко зростає роль диференціальної ренти другого типу. Власники унікальних, поліпшуючих природний або інший ресурс ідей і технологій стають "новими володарями" світу (ідеї сталого розвитку, великі мережеві компанії, корпорації, що діють у сфері інтернет-технологій, єдина Європа, великі інфраструктурні центри на пострадянському просторі). Роль регіональної ренти трансформується із природно-ресурсного й гео економічного аспекту в новий – транзитний. Роль територій як "воріт для пропуску ресурсів" стає важливішою, ніж роль "джерел ресурсів". Зростає значення технопарків і технополісів, вільних економічних зон. Суб'єктивне, нелінійне мислення висуває на перший план інтелектуальну ренту, роялті й людський капітал як джерело прибутку. Високоприбутковою індустрією стають спорт, відпочинок, навчання й медичне обслуговування. Однак обмеженість мислення першого порядку проявляється в

явищі протистояння, витрачанні більших енергій на процес "боротьби з негативом", наприклад, із забруднювачами довкілля, з полюванням на диких тварин тощо. Сутність цього відмінно відображає фраза відомого суспільного діяча матері Терези про те, що на антивоєнних мітингах народжуються війни. Протиставити цьому можна інший, альтернативний підхід до цілісного використання всіх ресурсів розвитку індивіда й суспільства, заснований на інтеграції, – так зване "мислення другого порядку".

Буття й свідомість другого порядку мислить і намагається діяти в категоріях всієї спіралі буття, а не тільки категоріями будь-якого окремо взятого рівня, використовує всі відомі соціальні й економічні механізми. Це мислення поєднує в собі два рівні – *жовтий колір (інтегративний)* і *бірюзовий колір – холістичний (цілісний)*. На цих рівнях домінуючою є роль диференціальної ренти третього типу та інтелектуальної ренти. Окрім того, виникають, зароджуючись і розвиваючись, елементи нового економічного мислення, що орієнтується перш за все на духовне виробництво як основу для виробництва товарного. Можливою є поява елементів духовно-економічної ренти і т.зв. духовне лідерство, духовне наставництво. Прикладом таких лідерів у політиці ХХ століття були М. Ганді, М. Л. Кінг та ін., які запропонували в системі певної духовної традиції (наприклад, гуманізму, рівноправ'я, національної чи расової свободи тощо) концепції соціально-економічного розвитку суспільства або країни в цілому. У ХХІ столітті лідерами в новому економічному мисленні стали Б. Гейтс, Б. Шеффер, Р. Гейдж, Р. Шарма, Б. Трейсі та ін. Їх ідеї об'єднує спрямованість на розвиток унікальних притаманних якостей фірми й працівника та максимальна віддача в соціум від економічної діяльності, отримання прибутків за системою "зворотнього зв'язку" від власного внеску в економічну систему, в якій функціонує корпорація. Буття і мислення другого порядку співвідноситься з подальшим удосконаленням ідей сталого розвитку та міждержавної співпраці в галузі охорони довкілля. Для таких економічних систем, поки сформованих на рівні окремих корпорацій (такою корпорацією вважається, зокрема, "Google"), деяких мережевих співтовариств характерне, з одного боку, сприйняття світу, природи та економіки як єдиного організму, а з іншого – орієнтація на цінність кожної людини – працівника і клієнта, клієнт-центрована робота. Компанії з таким мисленням широко використовують логістичний підхід, ведуть потужну добродійну діяльність, упроваджують технології особистісного зростання, коучингу в управлінні персоналом. Їм притаманна орієнтація на позитивний зворотний зв'язок і формування цілей з урахуванням інтересів індивідуума й системи в цілому. В оцінці персоналу таких компаній нарівні з поняттям IQ (інтелекту як міри інтелектуального капіталу) використовується поняття EQ (емоціонального інтелекту, запропонованого П. Саловеем та Дж. Майером у 1990 р. як міри соціального або духовного капіталу), за рахунок чого забезпечується реалізація інтелектуального потенціалу особистості в соціумі [5, 6]. Через наявність двох складових, що формують соціальний капітал – емоціональної та інтелектуальної, і відбувається формування та отримання інтелектуальної ренти.

Необхідно зазначити, що для мережевих співтовариств, для того ж мережевого маркетингу, нерідко характерними є елементи декларативності, маніпуляцій свідомістю, метафізичний світогляд, культові елементи мислення, що однак не заважає багатьом мережевим структурам успішно функціонувати, забезпечуючи помітно високі доходи від концентрації зусиль учасників економічного процесу не тільки "лідерам" мережевих франчайзингових структур, але й активним рядовим членам мережі через ефективне використання емоціонального інтелекту (EQ) працівників. Побудова економічної системи на парадигмі мислення другого порядку в глобалізованому світі обумовлює виникнення нової духовності як альтернативи ортодоксальної духовної традиції. Така духовність містить у собі елементи всіх духовних традицій, трансперсональний рівень соціально-економічної взаємодії усередині глобальних систем уможливорює існування економічних систем поза народами, державами і расами, духовно-економічне лідерство в кризових ситуаціях стає важливішим за традиційне ресурсно-господарське лідерство. Мислення другого порядку досить вільно оперує традиційними поняттями "гарного" і "поганого", використовує системно-цілісні підходи до організації економічного процесу, інтегративно за своєю сутністю, й активно використовує переваги всіх попередніх рівнів розвитку індивідуальної й суспільної свідомості та продуктивних сил у цілому. В галузі природокористування економічне мислення "другого порядку" спирається на ноосферні підходи В.І. Вернадського та його послідовників Е. Леруа та П. Тейяра де Шардена й виходить із ставлення до планети Земля в цілому як до єдиного живого організму, здатного до саморегуляції, й такого, що перебуває в постійному динамічному розвитку, швидко реагує на антропогенні впливи і для ефективного господарювання вимагає подальшого глибинного пізнання законів розвитку природи.

Таким чином, можна визначити, що в процесі суспільного розвитку, який відбувається одночасно як розвиток окремої особистості і соціуму в цілому, розглянутого з погляду теорії спіральної динаміки, відбувається поступовий перехід до використання поряд із природними ресурсами все більш нових джерел і видів ренти. Також відбувається перехід до збільшення питомої ваги прогресивних видів ренти – диференціальної всіх типів, екологічної та інтелектуальної в отримуваній суспільством сукупній ренті від економічної діяльності. Це вимагає в подальшому особливої уваги до інтелектуального та соціального капіталу як джерел рентних доходів у XXI столітті.

Література

1. Уилбер К. *Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия* / К. Уилбер; [пер. с англ. под ред. А. Киселёва]. – М: ТОВ "Издательство АСТ", 2004. – 412 с.
2. Clare W. Graves. *The Never Ending Quest: Dr. Clare W. Graves Explores Human Nature*, by Clare W. Graves (with Christopher C. Cowan & Natasha Todorovic, Eds.). / Clare W. Graves. – Santa Barbara, CA: ECLET Publishing, 2005. – 578 p.
3. Clare W. Graves. *Levels of Existence Related to Learning Systems: Paper read at the Ninth Annual Conference of the National Society for Programmed Instruction* / Clare W. Graves. – Rochester, New York, 1971. – March 31. – P. 3–9.

4. Wilber K: *Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality* / K. Wilber. – Shambhala, Boston, 2000. – 189 p.

5. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И.Н. Андреева // *Вопросы психологии*. – 2006. – № 3. – С. 78–86.

6. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. / Д. Гоулман. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.

УДК 330.341.4

О.В. КОЛОМИЦЕВА

Черкаський державний технологічний університет

СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В ЕКОНОМІЦІ: СУТНІСТЬ І НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Семидесятирічна практика планомірного розвитку економіки країни не забезпечила ліквідації структурних народногосподарських диспропорцій. Досвід багаторічного перетворення планової економіки в ринкову також свідчить про те, що структурна перебудова є найбільш складним завданням трансформаційного періоду, який супроводжується структурною кризою. Це вимагає теоретичного аналізу структурних зрушень, змістовної характеристики цієї економічної категорії, виявлення передумов структурної кризи в національному господарстві та визначення причин уповільнення структурної модернізації, що забезпечує підвищення ефективності участі країни в міжнародному поділу праці і, в кінцевому підсумку, зростання життєвого рівня населення.

Великий внесок у розробку теорії та методології структурних трансформацій, оцінки її ефективності та динаміки розвитку зробили українські науковці, серед яких М.П. Бутко, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, Т.В. Пепа, Л.Г. Чернюк та інші.

Проте проблематика структурних зрушень залишається недостатньо дослідженою, потребує подальших розробок структурна трансформація регіонального розвитку у зв'язку з докорінними змінами умов функціонування регіональних систем у напрямі забезпечення комплексності та економічної ефективності.

Структура (від лат. *structura* – будова, розташування, порядок), як відомо, являє собою сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Структурний аспект економічного розвитку проявляється як через кількісне зростання, так і певні якісні зміни в економіці. Структура відображає форму розміщення елементів, характер взаємодії їх сторін і властивостей, результат еволюції системи. У свою чергу, елементи системи складаються із частин, які також мають всі системні ознаки. Тому аналіз необхідно проводити як структури економіки в цілому, так і її складових частин, тобто мезо- і мікроструктури.